

ŞAM'DA TARİHİ BİR KONGRE:

OSMANLI DEVRİNDE BİLAD-I ŞAM, ULUSLAR ARASI KONGRE, 26-30 EYLÜL 2005

Osmanlılar, İslâm tarihi boyunca Güneydoğu Anadolu'dan Sina çölüne kadar olan bölgeyi, yani Bilad-ı Şam'ı, Abbasilerden sonra en uzun süre yönetmeyi başarmışlardır. 1516 sonbaharında Halep ve Şam'ın alınmasıyla başlayan Osmanlı dönemi, I. Dünya Savaşı'nda alınan ağır yenilginin ardından 1918 sonbaharında sona ermiştir. Savaşın galip devletlerinden Fransa ve Britanya'nın bu tarihte başlayan doğrudan yönetimi, dört asırlık Osmanlı yönetiminin gölgesinde iki savaş arası yıllarda ancak kanlı çatışmalarla devam edebilmiş ve II. Dünya Savaşı sonrasında yerini birkaç bağımsız devlete bırakmak zorunda kalmıştır. Osmanlı sonrasında bölgenin yaşadığı bir dizi bunalım, sömürgeciliğin 1970'lere kadar önce doğrudan, sonra da dolaylı olarak bölge ülkelerinin yönetimlerine etkisinin yanı sıra siyasî ve kültürel başka bazı nedenlerle bölge ülkelerinin kendi aralarındaki ilişkiler gelişme seyrine girememiştir. Belirtilen faktörlerin en önemli etki alanlarından biri de Türk-Arap ilişkileridir. Osmanlı'nın vârisi olarak görülen Türkiye Cumhuriyeti ile komşu Arap ülkelerinin ilişkileri her iki tarafın Batı ile ilişkilerinin belirgin etkisinde kalmıştır.¹ Filistin meselesi, petrol krizleri ve Arap-İsrail savaşları gibi bölge ülkelerinin kendi aralarındaki ilişkileri kısmî sorgulama sürecine götüren gelişmeler, Türk-Arap ilişkilerinin de gelişme seyrine gireceğinin habercisi olmuş görünmektedir.

En genel hatlarıyla belirtmeye çalıştığımız Osmanlı sonrası Türk-Arap ilişkilerinin seyri, Arap topraklarında Osmanlı yönetimi tarihî çalışmalarını etkileyen önemli faktörlerdendir. Buna göre, 1970'lere kadar Türklerle Araplar arasında konuyla ilgili kayda değer bir ilmî diyalogdan bahsetmek mümkün değildir. Bölgenin Arap ülkeleri ile Türkiye'nin ilmi diyalogunun kopuk denecek kadar zayıf olması bir yana ilgili ülke mensuplarının akademik sayılan çalışmaları da dönemin yapısından ciddi ma-

---

¹ Cumhuriyet dönemi Türk-Arap ilişkileri konusunda bk. Ömer E. Kürçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğusu'na Karşı Politikası (1945-1970)*, Ankara 1972.

nada etkilenmiştir. Bu dönemde yapılan ve etkili olan bazı çalışmalar da ilişkilerin gelişmesine yardımcı olmayacak mahiyettedir. Bunun en tipik örneği Philip Hitti'nin *History of the Arabs* adlı çalışmasıdır. Marunî kilisesine bağlı Hıristiyan bir Arap olan Hitti (1886 Beyrut – 1978 Princeton),² 27 yıl gibi uzun bir süre Osmanlı yönetiminde yaşadıkdan sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmiş ve orada yerleşerek 20. yüzyılda bölge tarihi üzerine yapılacak çalışmaları etkileyecek kadar nüfuz sahibi olmuş bir tarihçidir. 1926–1954 yılları arasında Princeton Üniversitesi'nde hocalık yapan ve ordinaryüs profesörlüğe kadar yükselen Hitti, aynı üniversitenin Yakın Doğu Araştırmaları biriminin ve Sami dilleri bölümünün de etkili isimlerindendi. Böylesine önemli bir ismin kaleminden çıkan ve Türkçe dahil³ onlarca dile çevrilerek kendi alanında erişilmesi güç bir okuyucu kitlesine ulaşan *History of the Arabs* adlı eserin dört asırlık Osmanlı dönemine ayrılan birkaç sayfalık kısmı, Türk-Arap ilişkilerinin gelişme seyrinde anlatmaya çalıştığımız zorluklara işaret etmektedir. Hitti'nin Arap topraklarında Osmanlı yönetimi tarihine bu kadar az yer vermesinin gerekçesi çok ilginç ve düşündürücü. Aile dostu ve sonradan 20. yüzyılın en önemli Arap tarihçilerinden biri olacak olan Albert Hourani'ye⁴ bildirdiği gerekçe: “O zaman Arap tarihi yoktu”.⁵ Yaşanmamış kabul edilen bir dönemin ilmî çalışmaya konu olması elbette beklemezdi.

Özetle, çeşitli nedenlerle 1970'lere kadar ciddi manada ihmal edilen Arap topraklarında Osmanlı yönetimi tarihi, bu tarihlerde Türkiye ile bölge ülkelerinin siyasi ilişkilerinde görülen kıpırdanmalara paralel olarak bazı ilmî girişimlere konu olmuştur. Bugüne kadar yapılan kurumsal ilmî faaliyetler arasında, Hacettepe Üniversitesi'nin 1979'da gerçekleştirdiği “Türk Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte” adlı konferans önemli bir başlangıç oluşturmuş, ancak devamı gelmemiştir. Hacettepe Üniversitesi Türkiye ve Orta Doğu Araştırma Enstitüsü tarafından tertip edilen ve 16 ülkeden 120 katılımcının yer aldığı bu toplantı, Türkiye üni-

² Hitti hakkında kısa biyografik bilgi ve değerlendirme için bk. Salih Tuğ, “Hitti, Philip Khuri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, XVIII, 163-165.

³ Philip K. Hitti, *İslam Tarihi: Siyasî ve Kültürel*, Çev. Salih Tuğ, I-IV, İstanbul 1980. Arap tarihi bakış açısıyla yazılmış böyle bir eserin Türkçeye İslam tarihi olarak çevrilmiş olmasına dikkat çekmek isterim.

⁴ Butrus Abu-Manneh, “Hourani, Albert Habib”, *TDVİA*, XVIII, 254-256.

⁵ Albert Hourani, “How Should We Write the History of the Middle East?”, *International Journal of Middle East Studies*, 23 (1991), s. 129.

versitelerinde konuyla ilgili ilk toplantı olması ve uluslar arası olarak tertip edilmesi bakımından da mühimdir.⁶ Konuyla ilgili 1980'lerde yapılan ilmî faaliyetler arasında İstanbul merkezli Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı'nın çabalarıyla gerçekleştirilenler dikkat çekmektedir. Dışişleri Bakanlığı destekli olarak başlatılan çabalar sonucu, birkaç ilmi toplantı ve bunların bildirilerini içeren yayınlar ve yıllıklar önemli katkılar olarak görünmektedir.⁷ Türk-Arap ilişkilerinin gelişmesi yönündeki ilmî faaliyetlere 1990'larda Arap kurumlarından da önemli destek gelmeye başladı. Bu çerçevede Arap Birliği Araştırmaları Merkezi'nin Aralık 1993'te Beyrut'ta tertip ettiği konferans zikre değer bir faaliyettir. Konferansta sunulan tebliğler Türkçe olarak da yayımlanmıştır.⁸

Konuyla ilgili kalıcı ve süreklilik ifade eden çalışmalar, İslâm Konferansı Örgütü'ne bağlı olarak 1980'de kurulan İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)'nin gayretleriyle yapılanlardır. IRCICA'nın yayınlarının hemen tamamının genel olarak Türk Arap ilişkilerine katkı sağlayacak nitelikte olmasının ötesinde özel olarak bu konuya hasredilmiş çalışmaları da mevcuttur. Bu cümleden olarak zikredilmesi gereken yayını *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri* adlı eserdir. Kahire merkezli Arap Araştırma ve İnceleme Enstitüsü ile IRCICA'nın ortak gayreti sonucu yapılan çalışmalar önce Arapça sonra da Türkçe olarak yayımlanarak ilgili alana büyük bir katkı sağlanmıştır.⁹

⁶ Turizm ve Tanıtma Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı, Ankara Sanayi Odası Başkanlığı ve Libya'nın Ankara Büyükelçiliği'nin katkılarıyla gerçekleştirilen konferansta sadece Türkçe ve İngilizce sunulan 25 tebliğ yayımlanabilmiş, büyük çoğunluğu oluşturan diğerleri, maalesef imkânsızlık nedeniyle baskıya hazırlanamamıştır. Yayımlanan 25 tebliğden sadece 5'i Türkiye dışından gelen araştırmacılara aittir (*Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte I. Uluslar arası Konferansı Bildirileri*, Ankara 1979, 290 s).

⁷ Vakıf, 1984 yılında, zamanın Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu'nun girişimiyle kurulmuş ve 1991 yılı sonuna kadar Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı (TAİV) adı altında faaliyetini sürdürmüştür. 1992'den itibaren Vakfın adı Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı'na (OBİV) dönüşmüştür. Vakıf bugüne kadar Orta Doğu üzerine 13 yıllık yayımlamıştır. Vakfın ilk yıllarda gerçekleştirdiği faaliyetlere dair bazı önemli yayın örnekleri için bkz. *Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Danışma Toplantısı*, İstanbul 1985; *Studies on Turkish Arab Relations, Annual*, İstanbul 1986.

⁸ *Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği: Milletlerarası Platformda Çözüm Önerileri*, Timaş yayınları, İstanbul 1994.

⁹ Arap bakış açısından görüşleri ihtiva eden ilk cildi Kahire 1991'de, Türk bakış açısından kaleme alınan yazıların yer aldığı cilt yine Kahire 1993'te yayımlanmıştır. Sonradan her iki ciltte yer alan makalelerin tamamı Türkçe'ye aktarılarak *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*, (IRCICA yayını, İstanbul 2000) adıyla yayımlanmıştır.

26–30 Eylül 2005 tarihleri arasında Şam’da gerçekleştirilen “Osmanlı Devrinde Bilad-ı Şam: Uluslararası Kongre” adlı toplantı da esas itibariyle IRCICA imzasını taşımaktadır. IRCICA eski direktörü ve İslâm Konferansı Örgütü’nün şimdiki Genel Sekreteri Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu’nun girişimleriyle başlayan bir süreç, Suriye Cumhurbaşkanı Beşşar Esed’in himayelerinde IRCICA ve Suriye Kültür Bakanlığı’nca müştereken gerçekleştirilen bir kongreyle sonuçlanmıştır. Bu kongrenin şimdiye kadar gerçekleştirilen benzerlerinden en belirgin farkı, toplantının baştan sona Bilad-ı Şam’da Osmanlı yönetim tarihine hasredilmiş olmasıdır. Diğerlerinin genel olarak Türk-Arap ilişkileri üzerine yoğunlaştığı, Osmanlı öncesi ve sonrası dönemlerin ilişkilerinin de incelendiği hatırlanırsa, sadece Osmanlı dönemiyle sınırlı uluslar arası böyle bir kongrenin ilk oluşu ve önemi kendiliğinden anlaşılır. İki sebepten dolayı bunun çok yerinde bir karar olduğunu belirtmek gerekir. Birincisi, Türk Arap ilişkilerinin en hayati dönemi, Osmanlı Devleti’nin Arap topraklarının hemen tamamını yüzyıllarca doğrudan yönetmiş olduğu dönemdir. Bu nedenle söz konusu döneme daha ciddi ve yakından bakmak Türk Arap ilişkilerinin tarihte ve günümüzde temel dinamiklerini daha iyi anlamamıza önemli katkı sağlayacaktır. İkincisi, yukarıda da kısaca belirtildiği üzere, uzun süre yok sayılan, ihmal edilen veya belli nedenlerden dolayı problemlili bir yapıda ele alınan bu dönemin tek başına ele alınarak farklı bakış açılarıyla değerlendirilmesi mühim bir gelişmedir.

Açılış ve kapanış konuşmaları dışında on dört oturum hâlinde gerçekleştirilen kongrede Türkiye’den katılan on araştırmacının yanı sıra Amerika Birleşik Devletleri’nden, Avrupa’dan, Japonya’dan ve Arap ülkelerinden otuz civarında araştırmacı tebliğ sundu. Bilad-ı Şam’ın Osmanlı tarihi ile ilgili tarih yazıcılığı, usul ve araştırma problemleriyle başlayan ilk oturumu, kaynaklarla ilgili tebliğlerin yer aldığı oturum izledi. Sonra, toplum-devlet ilişkileri, finans yönetimi, idarî, adlî sistem ve mahallî vakıflar, Osmanlı son döneminde iktisadî hayat, yine aynı dönemde Avrupa nüfuzu, modernleşme problemleri, kültür, sanat, şehirler ve altyapıları ile mimarlık tarihi açısından önemli gelişmeler ve kongrenin genelini konu alan genel değerlendirme oturumu şeklinde kapsamlı ve dengeli bir kongre gerçekleştirildi.

Çoğunluğu Araplar ve Türklerden oluşan 40 civarında katılımcı dört gün boyuca tebliğlerini sundular, yapıcı eleştirilerde bulundular ve bölgenin Osmanlı tarihi çalışmalarının geleceği açısından çok önemli ve seviyeli tartışmalar gerçekleştirdiler. Tebliğler ağırlıklı olarak Arapça ve İngilizce

hazırlanmış olmakla birlikte Türkçe sunum da vardı. Kongreye ilgili önemli katkılardan biri de IRCICA, Suriye Kültür Bakanlığı ve T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü işbirliği ile hazırlanmış olan “Osmanlı Belgelerinde Bilad-ı Şam” adlı bir belge koleksiyonunun Şam Ulusal Müzesi’nde sergilenmesiydi. İyi hazırlanmış bir katalog ile sunulan sergi, Osmanlı arşivi belgeleri hakkında sağlıklı bir fikir sahibi olmayanlar için önemli bir katkı oldu. Suriye’nin sosyal, kültürel ve ticarî yönlerinin yanı sıra siyasî meseleler ve merkezî hükümetle ilişkilere dair belgelerden bir seçkinin yer aldığı sergide, bazı fotoğraflar ve plânlar da bulunmaktadır.

Akademik açıdan bakıldığında kongrenin Arap topraklarında Osmanlı yönetimi tarihi açısından önemli katkıda bulunduğu rahatlıkla söylenebilir. Tebliğ sahiplerinin büyük çoğunluğu iyi hazırlanmış, konularına vâkıf, bir kısmı da bölge tarihinin yaşayan önemli isimlerinden oluşmuştu. Farklı disiplinlerden uzmanların bir araya gelmeleri, incelenen dönemin farklı bakış açılarından nasıl ele alınabileceğinin ortaya konmasının yanı sıra fikir alışverişleri bakımından da çok faydalı oldu. Bu çerçevede dile getirilen ve genel kabul gören önemli görüşlerden biri de, “Osmanlı üst kimliği”nin mahallî kültürlerden bazı unsurlar taşımakla birlikte onlardan farklı, aynı şekilde mahallî kültürlerin de farklılıklarını korumakla birlikte Osmanlı üst kimliğinden önemli unsurlar taşıdığı hususu idi. Bunun özellikle sanatta, sivil ve resmî mimarî eserlerde yansımaları ile ilgili kıymetli bilgiler sunuldu. Bursa, İstanbul, Şam, Halep ve Kudüs gibi Osmanlı şehirlerinden sunulan örnek eserlerde şaşırtıcı aynılık ve benzerlikler dikkat çekiciydi.

Metodolojik problemlerin etkisi açısından bakıldığında, Arap ülkelerinden gelen bir iki araştırmacının, bölgenin Osmanlı dönemi tarihine ulus devleti oluşum süreci tarih anlayışı ile yaklaşımları dikkat çekiciydi. Verdikleri bilgiler sathî, bakış açıları eski ve sunumları etkisizdi. Bu tür tarihçilerin sayısının azlığı ise alınan mesafenin küçümsenmemesi gerektiğini göstermekteydi. Olumlu olarak zikredilmesi gereken husus ise, Arap tarihçilerin büyük çoğunluğunun 1910’lu yıllardan başlayarak 1970’li yıllara kadar devam eden ve büyük ölçüde Batı’nın sömürgeci ülkelerinin bakış açılarının etkisiyle Osmanlı tarihine yaklaşma geleneğinin etkisinden kurtularak daha rasyonel, sorgulayıcı ve her şeyden önemlisi yerli kaynak ve zihniyetleri dışlamayan bir yaklaşım sergilemiş olmalarıdır. Diğer bir ifadeyle, Arap kökenli Osmanlı tarihçilerinin çoğunluğu, Osmanlı geçmişleriyle barışık bir tavır sergilediler. Bu, Osmanlı geçmişlerini

mehdiye tarzında ele aldıkları anlamında değil, doğrularıyla ve yanlışlarıyla kendi tarihlerinin önemli bir dönemi olarak incelemeye çalıştıkları anlamındadır.

Kongrede belirginleşen önemli hususlardan bir diğeri de, bölge tarihçilerinin epey bir kısmının hâlâ Osmanlıca kaynakları kullanacak kadar dil bilgisine sahip olmamalarıydı. Bu durum sadece Arap ülkelerinden gelen ve bazı eksiklikleri imkânsızlıklarla izah edilebilecek olan tarihçilerin yanı sıra, bazı gelişmiş ülke üniversitelerinde çalışan kimi tarihçiler için de geçerliydi. Bunların Osmanlı kaynaklarından doğrudan yararlanacak noktaya gelmemeleri, Osmanlı kaynaklarının, başka bazı sebeplerle birlikte, yeteri kadar tanıtılmaması ile de ilgili görünmektedir. Bu anlamda da Kongre küçümsenemeyecek katkılar yaptı ve bölge tarihi çalışmaları için Osmanlı kaynaklarının vazgeçilmezliğinin belirgin bir şekilde vurgulanmasını sağladı. Tarih yazıcılığı ile ilgili tebliğlerde konunun önemine yapılan vurgunun, Osmanlı Arşivi malzemesine dayalı olarak sunulan tebliğlerin getirdiği farklı bakış açısı ve verdiği detay bilgilerle desteklenmesi bu kanaatin pekişmesinde etkili oldu. Aynı şekilde, Suriye Arşivlerinde bulunan Osmanlı dönemine ait Şeriye sicilleri ile mahkemelere ve vakıflara ait kayıtların da bölge tarihi çalışmaları açısından ne denli vazgeçilmez olduğu bu kaynaklara dayalı olarak hazırlanan tebliğlerle bir kere daha ortaya koyulmuş oldu.

Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi, Bilad-ı Şam bölgesinin de 19. yüzyılda ciddi değişim süreci geçirdiği ve bunda Avrupa'nın büyük devletlerinin bölge üzerinde yoğun nüfuz mücadelesine girmesinin etkili olduğu hususuna yapılan atıflar da önemliydi. Avrupa'da üretilen ticarî malların köylere kadar ulaşmasının yerli üretim araçlarına olumsuz etkisinin yanı sıra, nüfuz mücadelesinde farklı azınlıkları kazanma adına yapılan yatırımların ve faaliyetlerin bölgede oturmuş toplumsal dengeyi bozucu etkisine dikkat çekildi. Alman kayseri II. Wilhelm'in 1898'de gerçekleşen Kudüs ve Şam ziyaretleri de bu nüfuz mücadelesinin farklı yansımaları olarak ilgi çekti. Aynı dönemde başlatılan eğitimde modernleşme çabaları, devlet okullarının sayı ve kalitesinin artmasıyla gelişen Osmanlılık bilincine yapılan atıflar, konunun daha çok işlenmeye açık olduğunu gösterdi. Bu çerçevede, bölge basın tarihi, azınlıkların kendi mezheplerinin dinî yayın ihtiyacını karşılamak üzere kendilerine ait matbaalar kurmaları ve modern Arap kimliğinin oluşumuna etkileri işlenen diğer önemli konular arasındaydı.

Kongre’de birçok araştırmacının hissettiği tek önemli eksiklik atölye çalışması yapma imkânının olmayışı idi. Tebliğlerin sunumu sırasında ortaya çıkan ve tartışılmasına ihtiyaç duyulan konular zaman darlığı ve mekân sıkıntısı nedeniyle yapılamadı. Zaman zaman farklı fikirler sınırlı olarak ifade edilebildiyse de tartışmanın devamı program sıkışıklığı nedeniyle getirilemedi. Hâlbuki birçok katılımcı için bu tür kongrelerin önemli faydalarından biri de katılımcıların kendi aralarında yapacakları müzakerelerdir. Nitekim değerlendirme oturumunda bu husus katılımcılar adına dile getirildi ve benzer bir toplantı tertip edilirse bunun önemli bir talep olarak dikkate alınması istendi.

Sonuç olarak, böyle bir kongrenin şam’da gerçekleştirilmiş olması bizatihi tarihî bir değer taşımaktadır. Bilindiği üzere, Osmanlı sonrasında kurulan Arap ulus devletleri, özellikle de Suriye, bu topraklardaki Türk yönetim tarihine karşı oldukça olumsuz tavır sergileyegelmişler, bu dönemi ya kendi tarihlerinin kayıp halkası olarak değerlendirip yok saymışlar veya çok karanlık bir dönem olarak öğretmişlerdir. Birçok Arap ülkesinin hâlâ böyle bir kongreye ev sahipliği yapabilecek noktada olmadığını hatırlarsak, Suriye’nin yaşadığı değişimin boyutlarını daha iyi değerlendirmiş oluruz. Vurgulanması gereken ikinci nokta ise, ev sahibi ülke temsilcilerinin kongre boyunca sergilediği samimiyet, rahatlık ve yapıcı tavırlarıydı. Bir başka ifade ile, kongredeki tavırlarını günlük siyasi gelişmelerin bir gereği olarak değer, samimiyet ve hatta geç kalmış bir faaliyeti gerçekleştirmenin memnuniyeti olarak izhar etmeleri idi.

Arap topraklarında Osmanlı yönetimi üzerine tertip edilen bu ilk kongre, birçok açıdan başarılı geçmiş, yeni kongrelerin düzenlenmesi gerektiği fikrini pekiştirmiş ve kongrenin değerlendirme oturumunda bir yenisi için fikir birliği sağlanarak tertip heyeti teşvik edilmiştir. Bugüne kadar yaptıkları ve mevcut şartlar dikkate alındığında, gelecekte düzenlenecek benzeri ilmî toplantılarda IRCICA’ya önemli sorumluluklar düşeceği aşıkârdır. Umulur ki bu tür ilmî toplantılar belli aralıklarla düzenlenir ve böylece diğer birçok faydasının yanı sıra farklı ülkelerden bölge tarihçilerinin düzenli olarak buluşma, birbirlerinden istifade etme ve birlikte projeler oluşturmaları için sağlıklı bir platform oluşturur.

ř. Tufan BUZPINAR